

गङ्गालहरी-कश्चन परामर्शः

एस्.जगन्नाथः।

jgrantha@gmail.com

[गङ्गालहरीति कृतेर्नामकरणे जिज्ञासा-लहरीशब्दविषये किञ्चित्-गङ्गालहरीयां कियन्ति पद्यानि ? स्वयं विमर्शः-
त्रयाणां पाठानां विषये किञ्चित्-सहृदयप्रतिभातं विश्लेषणम्-शिखरिणीछन्दो लहर्युत्तरपदवत्संज्ञायुक्ताः स्तोत्रकृतयश्च-
कविचरितविषयकं प्रासंगिकं किञ्चित्]

१.गङ्गालहरीति कृतेर्नामकरणे जिज्ञासा

जगन्नाथरचितायाः प्रसिद्धाया गङ्गास्तुतिसंज्ञावत्त्वेन अनेकेषु स्थलेषु मुद्रिताया वास्तविकी संज्ञा केति विषये वर्तते काचिद् विचिकित्सा।

१.स्तोत्रान्ते-“इमां पीयूषलहरीं जगन्नाथेन निर्मिताम्।यः पठेत्तस्य जायन्ते सर्वत्र सुखसंपदः॥ ५३॥ ”
इति फलश्रुतिर्वर्तते यत्र पीयूषलहरीति नामास्ति, न पुनर्गङ्गालहरीति।

पद्यस्यास्य साधारणवाक्यरूपत्वात् किमेतादृशं पद्यं पण्डितराजीयकवितास्तरस्य सदृशमिति विशयः समस्त्येव।
प्रतिसमाधानं चात्रेत्यम्।प्रायशः पामरैरपि स्वकवितापारायणपरिपाटीं करणीयां आशासानो जगन्नाथः स्वयमिदं
रचयामासेति, अन्येषां हस्तस्य कौशल्यमत्र न शक्यशङ्कमिति च।

२.रसगङ्गाधरे कृतक्षुद्राघौघान् इत्यादिपद्योल्लेखप्रसंगे(पु.२७१) “अमृतलहर्याख्ये मदीये गङ्गास्तवे”इत्यव-
तारिका। अमृतलहरी इत्यत्र पीयूषलहरीति पाठान्तरम्।

२.लहरीशब्दविषये किञ्चित्

अमरसिंहेन लहरीशब्दे सुतरामुदासि, तदनुल्लिखितशब्दोल्लेखनाय व्यापारितलेखनीकेन त्रिकाण्डशेषं
रचयित्रा पुरुषोत्तमदेवेनापि। लहरीशब्दव्युत्पत्तिं जलहरीशब्दगतजकारलोपेन सिषाधयिषन्ति केचन व्याकरणा-
म्बुधिमञ्जनसञ्ज्ञाः सञ्ज्ञनाः। लहरिशब्दश्रवणमनु नद्यादिषु वर्तमानोऽल्पस्तरङ्ग इति प्रायिको बोधः स्यात् केषाञ्चित्।
परन्तु महत्तरङ्गवर्ग एव हेमचन्द्रोऽमुं शब्दं योजयामास, स्वीयेऽभिधानचिन्तामणौ “महति त्विह, लहर्युल्लोलकल्लोला”
इत्यभिदधानः।[अभिधानचिन्तामणिः-तिर्यक्काण्डे जलकायः ७,८]

जगन्नाथो गङ्गालहरीयां पञ्चवारम् इकारान्तं लहरिशब्दं प्रयुङ्क्ते।यथा-

स्फुरत्कामक्रोधप्रबलतरसंजातजटिल-

ज्वरज्वालाजालज्वलितवपुषां नः प्रतिदिनम्।

हरन्तां संतापं कमपि मरुदुल्लासलहरि-

च्छटाश्चञ्चत्पाथःकणसरणयो दिव्यसरितः ॥ २६॥

विशालाभ्यामाभ्यां किमिह नयनाभ्यां खलु फलं

न याभ्यामालीढा परमरमणीया तव वपुः।

अयं हि न्यक्कारो जननि मनुजस्य श्रवणयो-

र्ययोर्नान्तिर्यातो तव लहरिलीलाकलकलः ॥ ३२ ॥

प्रदोषान्तर्नृत्यत्पुरमथनलीलोद्धृतजटा-
 तटाभोगप्रेङ्खल्लहरिभुजसंतानविधुतिः
 बिलक्रोडक्रीडञ्जलडमरुडंकारसुभग-
 स्तिरोधत्तां तापं त्रिदशतटिनीताण्डवविधिः ॥ ३६ ॥
 कपर्दादुल्लस्य प्रणयमिलदर्धाङ्गयुवतेः
 पुरारेः प्रेङ्खन्त्यो मृदुलतरसीमन्तसरणौ।
 भवान्या सापत्न्यस्फुरितनयनं कोमलरुचा
 करेणाक्षिप्तास्ते जननि विजयन्तां लहरयः ॥ ४० ॥
 द्यूते नागेन्द्रकृत्तिप्रमथमणिगणश्रेणिनन्दीन्दुमुख्यं
 सर्वस्वं हारयित्वा स्वमथ पुरभिदि द्राक्पणीकर्तुकामे।
 साकूतं हैमवत्या मृदुलहसितया वीक्षितायास्तवाम्ब
 व्यालोलोल्लासिवल्लल्लहरिनटघटीताण्डवं नः पुनातु ॥ ५१ ॥

केवलमेकवारं लहरीणामिति पदं प्रयुङ्क्ते यदिदन्तलहरिशब्दवदीदन्तलहरीशब्दस्यापि षष्ठ्यां बहुवचने रूपम्।

अलभ्यं सौरभ्यं हरति नियतं यः सुमनसां
 क्षणादेव प्राणानपि विरहशस्त्रक्षतभृताम्।
 त्वदीयानां लीलाचकितलहरीणां व्यतिकरात्
 पुनीते सोऽपि द्रागहह पवमानस्त्रिभुवनम् ॥ ३५ ॥

रसगङ्गाधरे पुनः “मन्निर्मिताश्च पञ्च लहरी ” (पु.१३४)इति नाम्ना संकीर्तनादीदन्तो लहरीशब्दोऽपि जगन्नाथस्यानुमत एव। परन्तु पञ्चवारमिदन्तस्य लहरिशब्दस्यैव गङ्गालहर्या प्रयुक्तत्वादुपर्युद्धृतपदस्य प्रातिपदिकमिदन्तं निश्चिनुमः।

एतेषु पद्येषु सर्वत्रापि मार्दवविप्रतीपो धर्मो द्योत्यते, न पुनः कोमलतानुकूलः।

३.गङ्गालहर्या कियन्ति पद्यानि ?

कियन्ति पद्यानि वर्तन्ते गङ्गालहर्यामिति प्रश्नः प्रथमं तावत् समाधातव्यः। लेले इत्युपाख्यवेङ्कटेशशास्त्रिणा संपादितायां सदाशिवप्रणीतव्याख्यासमेतायां मुम्बय्यां न्यूस्प्रिण्टिङ्ग् प्रेस् इत्यत्र च १९२७ ईसव्यां मुद्रितायां गङ्गालहर्या त्रिपञ्चाशत् (५३)पद्यानि वर्तन्ते। एकं पद्यं रसगङ्गाधरोद्धृतं न्यूस्प्रिण्टिङ्ग् प्रेस् मुद्रितायां गङ्गालहर्या न लभ्यते। तत्पद्यमिदम्:-

(पु. ६५४) सदैव स्नेहार्द्रे सुरतटिनि निष्काञ्चनजने
 यदि त्वं नाधत्से सुरभिरिव वत्से मयि कृपाम्।
 तदा चिन्तारत्नत्रिदशपतिभूमिरुहमुखा
 ददीरन्नर्थिभ्यः किमिति कणभिक्षामपि जडाः ?॥

अर्थात्, गङ्गालहर्या पद्यसंख्या त्रिपञ्चाशदधिकं, न तु त्रिपञ्चाशत्। चतुःपञ्चाशदिति सनिश्चयं वक्तुं न प्रभवामः। उपलब्धे गङ्गालहरीसंस्करणे कति पद्यानि प्रमादवशाच्च्युतानीति को वेद ?

४.स्वयं विमर्शः

रसगङ्गाधरे समुद्धृतानां गङ्गालहरीपद्यानां सकविकृतविमर्शानामेकत्र दर्शनेन पाठकानां नूतनं किमपि प्रतिभूयादित्याशासता मया तान्यविकलमत्रोद्धृतानि। अत्र दत्ताः सर्वे पुटाङ्काः भट्टश्रीमथुरानाथशास्त्रिसंपादिते

निर्णयसागरमुद्रणालयमुद्रिते रसगङ्गाधरे स्थितान् पुटाङ्कान् , पद्यान्तिमभागस्थाः पद्याङ्कास्तु न्यूस्-प्रिण्टिङ्ग् प्रेस् इत्यत्र मुद्रिताया गङ्गालहर्याः पद्याङ्कान् सूचयन्तीति ज्ञेयम्।

(पु. ७५) विधत्तां निःशङ्कं निरवधि समाधिं विधिरहो
सुखं शेषे शेतां हरिरविरतं नृत्यतु हरः।
कृतं प्रायश्चित्तैरलमथ तपोदानयजनैः
सवित्री कामानां यदि जगति जागर्ति भवती ॥ २३ ॥

[माधुर्यस्योदाहरणम्] अत्र विध्यादिभिर्नास्ति किमपि प्रयोजनमित्येषोऽर्थः समाधिविधानादिप्रेरणारूपेणो-
क्तित्वैचित्र्येणाभिहितः। अन्यथा अनवीकृतत्वापत्तेः।

(पु. १७६) बधान द्रागेव द्रढिमरमणीयं परिकरं
किरीटे बालेन्दुं नियमय पुनः पन्नगगणैः।
न कुर्यास्त्वं हेलामितरजनसाधारणतया
जगन्नाथस्यायं सुरधुनि समुद्धारसमयः ॥ ४७ ॥

[अजहत्स्वार्थामूलध्वनेः] अत्र जगन्नाथस्येत्यनेन शक्य एवानेकपापविशिष्टत्वेन लक्ष्यते। पापानां
पदान्तरेणानिर्वाच्यत्वं व्यङ्ग्यम्।

(पु. २७१) कृतक्षुद्राघौघान् अथ सपदि संतप्तमनसः
समुद्धर्तुं सन्ति त्रिभुवनतले तीर्थनिवहाः।
अपि प्रायश्चित्तप्रसरणपथातीतचरितान्
नरानूरीकर्तुं त्वमिव जननि त्वं विजयसे ॥ १७ ॥

[अनुगामिनो धर्मस्य वाच्यत्वे उदाहरणम्।]

(“कृतक्षुद्राघौघान्” इत्यत्र “कृतक्षुद्रैरस्कान्” इति पाठान्तरम्। तदेव साधीयः प्रतिभाति।)

(पु. २७८) नगेभ्यो यान्तीनां कथय तटिनीनां कतमया
पुराणां संहर्तुः सुरधुनि कपर्दोऽधिरुरुहे।
कदा वा श्रीभर्तुः पदकमलमक्षालि सलिलैस्
तुलालेशो यस्यां तव जननि दीयेत कविभिः ॥ २२ ॥

[अनन्वयध्वनेरुदाहरणम्] अत्र कया वा त्वदितरया श्रीभर्तुः पदं सलिलैरक्षालि यस्यामितरस्यां कविभिस्तव
तुलालेशोऽपि दीयेतेत्यर्थेन त्वयि पुनः सलिलक्षालितश्रीरमणचरणायां तव तुला दीयेतैवेत्यर्थोऽनन्वयात्मा श्रीगङ्गा-
गतनिरुपमत्वपर्यवसायी इतरशब्दमहिम्ना व्यज्यते।

(पु. ३२४) जडानन्धान् पङ्कजं प्रकृतिबधिरान् उक्तिविकलान्
ग्रहग्रस्तान् अस्ताखिलदुरितनिस्तारसरणीन्।
निलिम्पैर्निर्मुक्तानपि च निरयान्तर्निपततो
नरानम्ब त्रातुं त्वमिह परमं भेषजमसि ॥ १५ ॥

[रूपकालङ्कारोदाहरणम्। उपात्तोऽनुगामी साधारणधर्मः] अत्र त्रातुमिति तुमुन्न्तेन शब्देनोपात्तं जडान्धादित्राणं
भेषजभागीत्यर्थः।

(पु. ३२४) समृद्धं सौभाग्यं सकलवसुधायाः किमपि तन्
महैश्वर्यं लीलाजनितजगतः खण्डपरशोः।
श्रुतीनां सर्वस्वं सुकृतमथ मूर्तं सुमनसां

सुधासाम्राज्यं ते सलिलमशिवं नः शमयतु ॥ १ ॥

[रूपकालङ्कारोदाहरणम्। अनुपात्तः साधारणधर्मः] अत्र सौभाग्यभागीथ्योः स्वाभावव्यापकदौर्भाग्यत्व-परमोत्कर्षाधायकत्वादिरनुपात्तः प्रतीयमानो धर्मः। (स्वस्याभावे व्यापकं दौर्भाग्यं यस्य यस्याश्च तत्त्वम्। तत्पदं तात्पर्यग्राहकमेव इति सरलाटिप्पणी।)

(अत्र “सुधासाम्राज्यम्” इत्यत्र सुधासोदर्यमिति पाठान्तरं सरलाटिप्पण्यां सूचितम्। सुधासौन्दर्यमिति न्यूस्प्रिण्टिङ्गप्रेससूतः पाठः। “अत्र सुधासोदर्यमिति पाठ एव साधीयान्, समानोदर्यसोदर्येत्याद्यमरकोशात् सुधातुल्यमिति तदर्थत्वा”दिति विद्वद्वयैः एच्.वि.नागराजरावमहाभागैर्विंशतिवर्षेभ्यः पूर्वं मया साकं संभाषणावसरे सूचितमासीत्। तदेव ग्राह्यं प्रतिभाति। अद्यत्वे अन्तर्जाले (इण्टरनेट्) प्रचार्यमाणायामपि गङ्गालहर्यां सुधासोदर्यमिति साधीयान् पाठो दृश्यते।)

(पु. ४९२) विशालाभ्यामाभ्यां किमिह नयनाभ्यां फलसौ

न याभ्यामालीढा परमरमणीया तव तनुः।

अयं तु न्यक्कारः श्रवणयुगलस्य त्रिपथगे

यदन्तर्नायातस्तव लहरिलीलाकलकलः ॥ ३२ ॥

[अत्र त्वदर्शनं विना नयनयोः त्वल्लहरिकोलाहलश्रवणं विना श्रवणयोश्चा-रमणीयत्वं फलप्रश्नधिक्काराभ्यां व्यज्यते। तस्य च भावध्वन्यनुग्राहकत्वेऽपि ध्वनिव्यपदेश्यत्वमव्याहृतम्।]

(पु. ५१७) मन्त्रैर्मलितमौषधैर्मुकुलितं त्रस्तं सुराणां गणैः

स्रस्तं सान्द्रसुधारसैर्विदलितं गारुत्मतग्रावभिः।

वीचिक्षालितकालियाहितपदे स्वर्लोककल्लोलिनि

त्वं तापं तिरयाधुना भवभयव्यालावलीढात्मनः ॥ ५० ॥

[परिकरालङ्कारोदाहरणम्]-अत्रात्मनो भागीरथीकर्तृकस्य भवव्यालदंशजनिततापदूरीकरणस्याशंसनं हि वाक्यार्थः। अत्र भगवत्या भवतापनाशिकात्वस्य सुप्रसिद्धत्वात् परिणामेन भवरूपविषयतादात्म्यापत्त्या व्यालजनितसंतापनाशिकात्वं तावत् सूपपादमेव। स्थास्तुजङ्गमसंभूतविषहन्त्यै नमो नमः। इत्याद्यागमबलाच्च विषयतादात्म्यं विनापि शुद्धव्यालजनितसंतापनाशिकात्वमपि स्वभावसिद्धमेव। एवं वाक्यार्थस्य सत्यामपि निष्पत्तौ सौन्दर्यविशेषाधानाय साकूतं विशेषणं वीचिक्षालितेत्यादि। अत्र नामान्तरस्य सत्त्वेऽपि कालियाहितशब्दोपादानसामर्थ्याद् भगवतश्चरणे फणागणनृत्यनिःसारीकृतकालिये लोकोत्तरविषहरण-शक्तिरूपत्तिसिद्धैवासीत्। सा च तयोर्वीचिभिः क्षालनाद् गङ्गायां स्वाश्रयरेणुद्वारा संक्रान्तेति गम्यते। न च शक्तेः पूर्वमेव क्षालनात् कथं चरणेनार्वाक्कालियस्य विषहरणं शक्तिरहितेन संभवतीति वाच्यम्। क्षालितावशिष्टा लेशरूपा शक्तिश्चरणे काचित् स्थितासीत्। यया संप्रति कालियस्य विषमहारीत्याकूतान्तर्गतमेवेति नानुपपत्तिः। एवं हि वाच्योपस्कारतयात्र गुणीभावः, न वाच्यसिद्ध्यङ्गतया।

(पु. ६०७) अनाथः स्नेहार्द्रा विगलितगतिः पुण्यगतिदां

पतन् विश्वोद्धर्त्री गदविदलितः सिद्धभिषजम्।

तृषार्तः पीयूषप्रकरनिधिमत्यन्तशिशुकः

सवित्रीं प्राप्तस्त्वामहमिह विदध्याः समुचितम् ॥ २४ ॥

[समालङ्कारोदाहरणम्।] अत्र अनाथत्वादिविशिष्टस्य स्नेहार्द्रत्वादिविशिष्टेन संसर्गस्यानुरूपता भागीरथी-स्तुतिपर्यवसायिनी।

(पु. ६२९) विनिन्द्यान्युन्मत्तैरपि च परिहार्याणि पतितैर्

अवाच्यानि ब्रात्यैः सपुलकमपास्यानि पिशुनैः।
हरन्ती लोकानामनवरतमेनांसि कियतां
कदाप्यश्रान्ता त्वं जगति पुनरेका विजयसे ॥ १३ ॥

[काव्यलिङ्गोदाहरणम्] अत्र ह्यनन्यसाधारणतया प्रतिपादितस्य भगवत्या भागीरथ्या उत्कर्षस्यापाततो-
ऽघटमानस्योपपादनायानवरतसकललोकपापहरणसमानाधिकरणः श्रमाभावः सुबन्तमात्रार्थविशेषितः सुबन्तार्थो
विशेषवपुर्हेतुत्वेनोपात्तः।

(पु. ६२९) त्रपन्ते तीर्थानि त्वरितमिह यस्योद्धृतिविधौ
करं कर्णे कुर्वन्त्यपि किल कपालिप्रभृतयः।
इमं तं मामम्ब त्वमथ करुणाक्रान्तहृदये
पुनाना सर्वेषामघमथनदर्पं दलयसि ॥ २८ ॥

[इदमपि काव्यलिङ्गोदाहरणम्] अत्र सकलदेवतीर्थदर्पदलनस्य सिद्धये स्वात्मपवित्री-करणं वक्त्रा निबद्धम्। तच्च
क्षुद्रत्वात् तादृशसिद्ध्यसमर्थं विशेषान्तरमाकाङ्क्षतीति तीर्थकर्तृकत्रपाकरणं कपालिप्रभृति-कर्तृककर्णमुद्रणं चेति
वाक्यार्थद्वयं स्वात्मरूपकर्मद्वारा विशेषकमुपात्तम्। तद्विशिष्टं च तादृशपवित्रीकरणं भागीर्थ्युपारूढं तादृशकार्योपपादन-
समर्थमिति भवति हेतुः।

(पु. ६३०) तवालम्बादम्ब स्फुरदलघुगर्वेण सहसा
मया सर्वेऽवज्ञासरणिमथ नीताः सुरगणाः।
इदानीमौदास्यं यदि भजसि भागीरथि तदा
निराधारो हा रोदिमि कथय केषामिह पुरः ? ॥ ४ ॥

[काव्यलिङ्गम्] अत्र निराधार इत्यादिनाभिव्यक्ते वक्तृनिष्ठसकलकर्तृकद्वेषे आत्मकर्तृकावज्ञापुरपथनयन-
रूपः सुबन्तार्थविशेषितस्तिङन्तार्थ उपपादकः।

(पु. ६३५) भवत्या हि ब्रात्याधमपतितपाखण्डपरिषत्-
परित्राणस्नेहः श्लथयितुमशक्यः खलु यथा।
ममाप्येवं प्रेमा दुरितनिवहेष्वम्ब जगति
स्वभावोऽयं सर्वैरपि खलु यतो दुष्परिहरः ॥ ३७ ॥

[अर्थान्तरन्यासः] अत्र भगवत्या भागीरथ्याः स्तोतुश्च वृत्तान्तयोर्विशेषयोः समर्थकस्य चतुर्थचरणप्रतिपाद्यस्य
सामान्यस्य समर्थकता यत इत्यनेनोच्यते।

(पु. ६५४) सदैव स्नेहार्द्रं सुरतटिनि निष्काञ्चनजने
यदि त्वं नाधत्से सुरभिरिव वत्से मयि कृपाम्।
तदा चिन्तारत्नत्रिदशपतिभूमिरुहमुखा
ददीरन्नर्थिभ्यः किमिति कणभिक्षामपि जडाः ? ॥

[अर्थापत्त्युदाहरणम्] अत्राभावेनाभावापादनम्। स्नेहार्द्र-जाह्नवीस्वरूपप्रकृताथपेक्षया चिन्तारत्नादीनां जडत्वेन
न्यूनत्वं चैतेष्वापाद्यमानमप्रकृतम्। (पद्यमेतद् न्यूस्-प्रिण्टिङ्ग् प्रेस्-प्रकटितायां गङ्गालहर्यां नास्तीति पूर्वमेव सूचितम्।)

(पु. ६६२) समुत्पत्तिः पद्मारमणपदपद्मामलनखान्
निवासः कन्दर्पप्रतिभटजटाजूटभवनै।
अथायं व्यासङ्गः पतितजननिःस्तारणविधेर्
न कस्मादुत्कर्षस्तव जननि जागर्ति जगति ॥ २१ ॥

[समुच्चयोदाहरणम्] अत्र त्रिष्वेकेनाप्युत्कर्षजननसंभवे त्रयोऽप्युत्कर्षजननार्थं स्पर्धयेवापतन्तो रमणीयाः।

(पु. ६८४) अलभ्यं सौलभ्यं हरति सततं यः सुमनसां
क्षणादेव प्राणानपि विरहशस्त्रक्षतहृदाम्।
त्वदीयानां लीलाचलितलहरीणां व्यतिकरात्
पुनीते सोऽपि द्रागहह पवमानस्त्रिभुवनम् ॥ ३५ ॥

[उल्लासोदाहरणम्] अत्र लहरीणां पावनत्वातिशयेन पवमानस्य पावनत्वगुणान्तरं वर्णितम्।

(पु. ६८४) विशालाभ्यामाभ्यां किमिह नयनाभ्यां खलु फलं
न याभ्यामालीढा परमरमणीया तव वपुः।
अयं तु न्यक्कारो जननि मनुजस्य श्रवणयोर्
ययोर्नान्तर्यातस्तव लहरिलीलाकलकलः ॥ ३२ ॥

[इदमप्युल्लासोदाहरणम्] अत्र श्रीभागीरथीरमणीयत्वगुणेन तद्रूपशब्दविमुखयोर्नयनयोः श्रवणयोश्च नैष्कल्यधिकाररूपौ दोषौ।

(पु. ६८५) श्वपाकानां ब्रातैरमितविचिकित्साविचलितैर्
विमुक्तानामेकं किल सदनमेनःपरिषदाम्।
मुदा मामुद्धर्तुं जननि घटयन्त्याः परिकरं
तव श्लाघां कर्तुं कथमिव समर्थो नरपशुः ॥ २९ ॥

[इदमप्युल्लासोदाहरणम्] अत्र वक्तृगतपापरूपदोषप्रयुक्तस्तदुद्धर्त्याः श्रीगङ्गायाः श्लाघ्यत्वं गुणः।

(पु. ६८५) श्ववृत्तिव्यासङ्गो नियतमथ मिथ्याप्रलपनं
कुतर्केष्वभ्यासः सततपरपैशुन्यमननम्।
अपि श्रावं श्रावं मम तु पुनरेवंविधगुणान्
ऋते त्वत् को नाम क्षणमपि निरीक्षेत वदनम् ॥ ३१ ॥

[इदमप्युल्लासोदाहरणम्] इहापि प्राग्वदेव। किन्तु व्यङ्ग्यः स इति विशेषः।

(पु. ६९०) स्खलन्ती स्वर्लोकादवनितलशोकापहतये
जटाजूटग्रन्थौ यदसि विनिबद्धा पुरभिदा।
अये निर्लोभानामपि जननि लोभं जनयतां
गुणानामेवायं बत जननि दोषः परिणतः ॥ १४ ॥

[लेशालङ्कारोदाहरणम्] अत्र दोषोऽपराधः। तथा चापराधत्वेन गुणानां दोषत्वमुक्तं भवति।

५. त्रयाणां पाठानां विषये किञ्चित्

१. पूर्वमुद्धृतेषु पद्येषु सप्तत्रिंशे पद्ये (३७) “भवत्या हि ब्रात्याधमपतितपाखण्डपरिषद्” इत्यत्र “ब्रात्याधमपतितया खण्डपरिषद्” इत्यसंबद्धः पाठो न्यूस् मुद्रणालये प्रकटितायां गङ्गालहर्यां वर्तते। देवनागर्यां यकारपकारयोराकारसादृश्यमेव दृष्टपकारस्यापि व्याख्यातुः सदाशिवस्य यकारपठने हेतुः। खण्डपरिषदिति च्छित्वा खण्डानां=स्वपतित-शवशकलानाम् इत्यर्थं वदत्येषः ! रसगङ्गाधरे समुपलभ्यमानः पाठः प्रशस्तः।

२. अत्रैव परिषदिति शब्दो विस्मयं नस्तनोति। परिषच्छब्दः “समज्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसद” इति कोशाद् विदुषां सभायां वर्तते, न पुनः पाखण्डानां समवाये। रसगङ्गाधरधृतोऽप्ययमेव पाठः। अर्थादिषु कविरचित एव। ‘गच्छतः स्खलनं क्वापि भवत्येव प्रमादतः’ इत्येव समाधानमत्र।

३. दरिद्राणां दैन्यं दुरितमथ दुर्वासनहृदां
 द्रुतं दूरीकुर्वन् सकृदुपगतो दृष्टिसरणिम्।
 अपि द्रागाविद्यद्रुमदलनदीक्षागुरुरिह
 प्रवाहस्ते वारां श्रियमयमपारां दिशतु नः॥ २॥

‘द्रागाविद्य’ इत्यस्मिन् भागे ‘द्रागाविद्या’ इति पाठः। “आ समन्तादविद्याः आविद्याः अखिला अविद्या इत्यर्थः। मायाबहुत्वे प्रमाणं तु इन्द्रो मायाभिः इति श्रुतौ बहुवचनम्” इति व्याख्यन् सदाशिवः ‘स्थितस्य गतिश्चिन्तनीया’ इति न्यायमनुसरन् क्लिश्नाति। रसगङ्गाधरे पद्यमेतन्नोद्धृतम्। आविद्यम् इति पाठ एवात्र शुद्धः, आविद्योऽविद्यासंबन्धी यो द्रुमस्तस्य दलनमिति तदर्थस्य स्वरसतः सिद्धत्वात्।

६.सहृदयप्रतिभातं विश्लेषणम्

अधुना लहर्या अस्या शब्दार्थविश्लेषणसुखं किञ्चिदास्वादामहै।
 समृद्धं सौभाग्यं सकलवसुधायाः किमपि तन्
 महैश्वर्यं लीलाजनितजगतः खण्डपरशोः।
 श्रुतीनां सर्वस्वं सुकृतमथ मूर्तं सुमनसां
 सुधासोदर्यं ते सलिलमशिवं नः शमयतु ॥ ३ ॥

सुन्दरं रूपकमिदम्। सकलवसुधायाः समृद्धं सौभाग्यमिति तु वस्तुतत्त्वमेव। बहून् देशान् दृष्टवता मम सुहृदा कदाचिदेव-मुक्तमासीत्- मनुष्येण यदि द्वे स्थले न दृष्टे तस्य जीवितमेव व्यर्थमिति। किं तद् द्वयमिति मया पृष्टे तेनोक्तं-हिमालयो गङ्गानदी च। सकलायाः पृथ्व्याः शोभारूपा गङ्गेति ।

उदञ्चन्मार्तण्डस्फुटकपटहेरम्बजननी-
 कटाक्षव्याक्षेपक्षणजनितसंक्षोभनिवहाः।
 भवन्तु त्वङ्गन्तो हरशिरसि गङ्गातनुभुव-
 स्तरङ्गाः प्रोत्तुङ्गा दुरितभवभङ्गाय भवताम् ॥ ३ ॥

उदीयमानसूर्यवद् दृश्यमानाः पार्वतीकटाक्षाः एव गङ्गायाः क्षोभे तथा प्रोत्तुङ्गतरङ्गे मूलकारणमित्युत्प्रेक्ष्यते। संसारनिवारणाय उग्रा एव किल तरङ्गाः आवश्यकाः।

तवालम्बादम्ब स्फुरदलघुगर्वेण सहसा
 मया सर्वेऽवज्ञासरणिमथ नीताः सुरगणाः।
 इदानीमौदास्यं भजसि यदि भागीरथि तदा
 निराधारो हा रोदिमि कथय केषामिह पुरः ॥ ४ ॥

एकवारं गङ्गाया दर्शनं ममापि संजातमासीद् ऋषिकेशे। तदा अन्यत् किमपि न वाञ्छितवानहम्। एतत्तु लौकिकप्रपञ्चनिमज्जितमानसे। किमु वक्तव्यं भक्तस्य गङ्गाभिषिक्तस्य?

अपि प्राज्यं राज्यं तृणमिव परित्यज्य सहसा
 विलोलद्वानीरं तव जननि तीरं श्रितवताम्।
 सुधातः स्वादीयः सलिलभरमातृप्तिं पिबतां
 जनानामानन्दः परिहसति निर्वाणपदवीम् ॥ ६ ॥

प्रथमे पद्ये सुधासोदर्यमासीद् गङ्गाम्बु। अस्मिन् पद्ये च तस्य स्तरोऽधिको जातः।

स्वभावस्वच्छानां सहजशिशिराणामयमपाम्

अपारस्ते मातर्जयति महिमा कोऽपि जगति ।
मुदा यं गायन्ति द्युतलमनवद्यद्युतिभृतः
समासाद्याद्यापि स्फुटपुलकसान्द्राः सगरजाः ॥ १६ ॥

अत्र प्रथमे पादे स्वभावस्वच्छानां सहजशिशिराणामिति सामासिकशब्दयोः श्रवणमनु अस्माकं वपुषि काऽपि शीतलताऽनुभूयत इव ।

पुरो धावं धावं द्रविणमदिराघूर्णितदृशां
महीपानां नानातरुणतरखेदस्य नियतम् ।
ममैवायं मन्तुः स्वहितशतहन्तुर्जडधियो
वियोगस्ते मातर्यदिह करुणातः क्षणमपि ॥ १९ ॥

एतत् पद्यं कालिदासविरचितत्वेन केषुचन स्तोत्रसंग्रहेषु प्रकाशितस्य गङ्गाष्टकस्य बन्धुरिव प्रतीयते-
देवि त्वत्पुलिनाङ्गणे स्थितिजुषां निर्मानिनां ज्ञानिनां
स्वल्पाहारनिबद्धशुद्धवपुषां तार्णं गृहं श्रेयसे ।
नान्यद् भूक्षितिमण्डलेश्वरशतैः संरक्षितो भूपतेः
प्रासादो ललनागणैरधिगतो भोगीशभोगोन्नतः ॥

परन्तु जगन्नाथेन या शैली आदत्ता, तेन प्रतीयते तस्य मौलिकता वर्तत इति । कस्याप्यनुकरणं न करोति सः । अपि च गङ्गाष्टकस्य कर्ता कालिदासो जगन्नाथात् प्राचीनो वा नवीनो वेति सन्दिग्धम् ।

समुत्पत्तिः पद्मारमणपदपद्मानलनखान्
निवासः कन्दर्पप्रतिभटजटाजूटभवने ।
अथायं व्यासंगः पतितजननिस्तारणविधौ
न कस्मादुत्कर्षस्तव जननि जागर्ति जगति ॥ २१ ॥

अस्यापि पद्यस्य मित्रमेकं पद्यं शङ्कराचार्यकृते गङ्गाष्टके लभ्यते । अत्र शङ्कराचार्यशब्देन प्रस्थानत्रयभाष्याणां रचयिता न ग्रहीतव्य इति न पृथग् वक्तव्यम्-

आदावादिपितामहस्य नियमव्यापारपात्रे जलं
पश्चात् पन्नगशायिनो भगवतः पादोदकं पावनम् ।
भूयः शम्भुजटाविभूषणमणिर्जह्मोर्महर्षेरियं
कन्या कल्मषनाशिनी भगवती भागीरथी दृश्यते ॥

परन्त्वियान् विशेषः । त्रयाणामपि मूर्तिनामुल्लेखनसंरंभेन निःसृतमिदं पद्यं कवेर्मुखात् । जगन्नाथीये पद्ये स्वाभाविका एव त्रयोऽशाः-जन्म, निवास उद्योगश्चेति ।

जगन्नाथस्य वैयक्तिकः कोऽपि क्लेश आसीदेव । यदि नाभविष्यदेवं, कथंकारं सः-

बन्धान द्रागेव द्रढिमरमणीयं परिकरं
किरीटे बालेन्दुं नियमय पुनः पन्नगगणैः ।
न कुर्यास्त्वं हेलामितरजनसाधारणतया
जगन्नाथस्यायं सुरधुनि समुद्धारसमयः ॥ ४७ ॥

इति आर्तः सन् आक्रोक्ष्यत्? मन्ये पद्यमिदमेव मूलं जगन्नाथसंबद्धाया असंबद्धायाः कथाया उत्पत्तौ!

श्रुतिपुटपीयूषायमाणाः प्रासाः, हृदयालिङ्गनपरा भावाः, अतीवक्लिष्टानां कोषमात्रावगम्यानां शब्दानां कुत्रापि स्थापनाभावः भक्त्युत्कटता, इत्यादयो गुणाः गङ्गालहर्या जनप्रियत्वे मूलकारणमित्यत्र न कोऽपि संशयः ।

७. शिखरिणीछन्दो लहरीयुत्तरपदवत्संज्ञायुक्ताः स्तोत्रकृतयश्च

अधुना शिखरिणीछन्दसो विषये विजिज्ञापयिषुरस्मि त्रिचतुरा वाक्यपङ्क्तीः। सर्वेऽपि सुधियः सिद्धज्ञाना एव शिखरिण्याः प्रतिपादं सप्तदशाक्षरवत्त्वे। किञ्चिदिव समतोलनमपि [बॉलेन्स्] दृश्यते शिखरिण्याश्छन्दोगतौ। तदेवं दृश्यताम्:- प्रथमतस्तावन्मुकुटायमानं लघ्वक्षरम्। तदनु भित्तिस्थानीयानि पञ्चगुर्वक्षाराणि, लघ्वक्षराणि च। ततः तलत्वमिव दर्शयती द्वे गुर्वक्षरे तत आधारतलमिव चत्वारि लघ्वक्षराणि। अर्थात् शिखरिण्याख्यस्य गृहबन्धस्य गोलाकारकशीर्षरचनाया अधस्ता-च्छोडशाक्षररूपा संरचना। कदाचिच्च कवीनां मनसि शिखरिणी किञ्चिदिव अविस्फुटछन्दोगतिः कञ्चन क्लेशं जनयतीव प्रतिभाति। शार्दूलविक्रीडितादिवृत्तेषु विरचितानां पद्यानां श्रवणमनु छन्दोगतेर्यथा स्फुटतरा प्रतीतिस्तथा नैव शिखरिण्यामिति जानन्त्येव जनितकाव्यरचनकौतुका अभिनवाः कवयः। सुविज्ञेयच्छन्दोगतिष्वेतादृशेष्वेव वृत्तेषु यतिभङ्गस्य संभवः किमुत तेषां पद्येषु ये साहित्यस्य सृष्टये प्रत्यग्रमेव समुद्यतलेखनीकाः कवयः?

कोऽपि कविमहाभाग इत्थं कवयति स्म रभसात्-

कुरङ्गाक्षीणां गण्डतलफलके स्वेदनिवहः[वामनीयायां काव्यालंकारसूत्रवृत्तावुदाहृता। २.२.४]

सिद्धशुद्धच्छन्दोगतयस्तु कवयः सरोवरे हंसा इव विहारं चक्रुरस्मिन् छन्दसि। यथा-

अयं नानाकारो भवति सुखदुःखव्यतिकरः

सुखं वा दुःखं वा भवति न भवत्येव च ततः।

पुनस्तस्मादूर्ध्वं भवति सुखदुःखं किमपि तत्

पुनस्तस्मादूर्ध्वं भवति न च दुःखं न च सुखम्।[वामनकाव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः ३.२.२]

केचन वर्णनीयवस्तुविलासाय वृत्तमिदं योग्यं मेनिरे-

पुरः पाण्डुच्छायं तदनु कपिलिम्ना कृतपदं

ततः पाकोत्सेकादरुणगुणसंसर्गितवपुः।

शनैः शोषारम्भे स्थपुटनिजविष्कम्भविषमं

वने वीतामोदं बदरमरसत्वं कलयति ॥[तत्रैव]

स्तोत्रसाहित्यस्य सर्वप्रथमा छटा वेदेष्वेव प्रकामं गोचरः। नमक चमकादिषु अक्षराणां पौनःपुन्येनोच्चारणं तु वमति मधुधारामेव कर्णयोः। क्रमेण वर्धिते स्तोत्रवाङ्मये विविधेषु वृत्तेष्विव शिखरिण्यामपि निपतितकटाक्षाः कवयः प्रादुरभूवन्। यदा तन्त्रशास्त्रीय-कौल-समयोभयमार्ग-समन्वयसंपादनस्वीकृतकवितोद्यमस्य तान्त्रिकस्य शङ्कराचार्यस्य मुखारविन्दान्निर्गता सौन्दर्यलहरी, तदनुकृत्य परःशतं प्रादुर्बभूवुर्लहरीशब्दोत्तरपदवत्संज्ञाकानि स्तोत्राणि।

लहरीशब्दोत्तरपदानि सांस्कृतानि स्तोत्राणि महतः कल्लोलानेव ससृजुः स्तोत्रवाङ्मय इत्यत्र न द्वापरः। शिवमहिम्नः स्तोत्रं, श्रीकृष्णकर्णामृतं, पादुकासहस्रं वाऽनुकृत्य तावत्संख्यया स्तोत्ररचनायै न सोत्का अभूवन् कवयो यावत्संख्यया सौन्दर्यलहर्या अनुकरणे। सागरिकात्रैमासिक्याः प्रथमाङ्के तत्रभवता रुद्रदेवत्रिपाठिना “लहरीलीलायितम्” इति प्रबन्धे शताधिकानि लहरीयुत्तरपदयुक्तानि स्तोत्राणि नामतो निर्दिष्टानि। साधु दर्शनं तत्रभवतः।

८. कविचरितविषयकं प्रासंगिकं किञ्चित्

आन्ध्रप्रदेशीयराजमन्द्रीसमीपस्थो मुङ्गण्ड(=मुनिखण्ड)ग्रामो जगन्नाथस्य जन्मस्थलम्। “उपद्रष्टा” इति जगन्नाथस्य आभिजनं नाम। वेङ्गिनाटकुलावतंसोऽयम्। तद्वंशीया अधुनापि तत्र निवसन्ति। “पण्डितराजजगन्नाथ-महाकविः” इति ग्रन्थस्य निर्माता तत्रभवान् खण्डविल्ली सूर्यनारायणशास्त्री तद्वंशीय एव। आदौ लक्ष्मीकान्त-पेरुभट्टाख्यात् स्वपितुरेव शास्त्राध्ययनमारभत। ततः शेषपण्डिते अधीती सन् व्याकरणपाण्डित्यमवाप। वेदान्तं

ज्ञानेन्द्रसरस्वतीतः, मीमांसां च खण्डदेवतश्च प्राप्नोत्।

“यवनी नवनीतकोमलाङ्गी”त्यादिपद्यस्य रचयितृत्वं यदुत्प्रेक्ष्यते जगन्नाथे, यच्च “तत्पद्यरचनया तुष्टो मुस्लिमप्रभुः कोऽपि तस्मै स्वसुतां लवङ्गीनाम्नीं तस्मायदा” दिति च समुत्प्रेक्ष्यते तदुभयं चिन्त्यम्। तत्रेमे हेतवः-

१. मुस्लिमकन्यानां ‘लवङ्गी’ इति नामधेयं वर्तत इतीदमेव प्रथमतो दोलायमानो विषयः।
२. पुरुषभूयिष्ठायां सदसि कन्यानां जलकुम्भाहरणं क्रोधना मुस्लिमाः अनुमोदन्त इति कल्पनैव हास्यास्पदम्।
३. सभायां केनचिद् ब्राह्मणेन कृते स्वसुतावर्णने, तन्न केवलं सहते मुस्लिमराजः, अपि तु स्वसुतां ससन्तोषं तस्मै दत्त्वा तं करोति जामातरमिति तु स्वप्नेऽप्यसंभाव्यम्।

४. गङ्गालहरीरचनान्तं जगन्नाथस्य जीवितमिति कथा अन्तर्भाविताप्ययदीक्षितजगन्नाथसंभाषणविषयिका त्वेतत्कथासमानगोत्रैव, “ मन्निर्मिताश्च पञ्चलहर्यो भावस्य(पु.१३४) ” इति स्वयं जगन्नाथेनैव पञ्चलहरीणां रसगङ्गाधरे संकीर्तनात्, कतिपयगङ्गालहरीगतपद्यानां तत्रोदाहृतत्वाच्च। कथायामस्याम् अतीवहास्यास्पदमिदमेव यत् “किं निःशङ्कं शेषे शेषे वयसि त्वमागतो मृत्युः। अथवा सुखं शयीथा जननी जागर्ति जाह्नवी निकटे॥ ” इत्येतस्य रसगङ्गाधरगतस्य पद्यस्य अप्ययदीक्षितमुखान्निस्सारणम्।

५. लेले इत्युपाख्यवेङ्कटेशशास्त्रिणा स्वीये गङ्गालहरीसंस्करणे प्रस्तावनायां, भट्टश्रीमथुरानाथशास्त्रिणा स्वीये रसगङ्गाधरसंस्करणे उपोद्धाते, खण्डविल्लि सूर्यनारायणशास्त्रिणा “पण्डितराजजगन्नाथमहाकविः” इति ग्रन्थे च कथेयं खण्डिता।

तर्हि कथमियं कथा सृष्टा स्यादिति तु कुतूहलं वर्तत एव। तत्रेमे विचारा अवधातव्याः-

रामचन्द्रेण कृतायाः प्रक्रियाकौमुद्याः व्याख्या प्रसादाभिधा तत्पौत्रेण विट्टलेन रचिता। वीरवरस्य(=वीरबलस्य) पुत्रेण कल्याणमल्लेन प्रार्थितः शेषकृष्णपण्डितः प्रकाशाख्यामपरां व्याख्यां तस्याः कृतवान्। शेषकृष्णपण्डितस्य शिष्याणामन्यतमौ जगन्नाथ-भट्टोजिदीक्षितौ। भट्टोजिदीक्षितेन वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी किल रचिता। तत्खण्डनानि काश्यां पण्डितैर्वाक्यार्थसभासु समारब्धानि, यान्यसहमानो भट्टोजिदीक्षितः स्वग्रन्थसमर्थनायै प्रौढमनोरमाख्यां दूरोत्सारित-विद्वदुत्प्रेक्षितखण्डनां व्याख्यां रचितवान्। प्रौढमनोरमारचनातः पूर्वं शेषकृष्णपण्डितः स्वर्गस्थ आसीत्। भट्टोजिः प्रौढमनोरमायां स्वाचार्यस्य शेषकृष्णपण्डितस्यैव मतेष्वरुचिं तत्र तत्र प्रकटयामास। एतदपरे शेषकृष्णपण्डितशिष्या नासहन्त। असहमानेषु प्रधानो जगन्नाथः। स मनोरमाकुचमर्दनाख्यं प्रौढमनोरमाखण्डनग्रन्थम् अरचयद् यत्र ‘लक्ष्मीकान्तपदाम्भोजमानस्य श्रेयसां पदम्। पण्डितेन्द्रो जगन्नाथः स्यति गर्वं गुरुद्रुहाम्’ इति प्रतिज्ञाय, भट्टोजिदीक्षितमतं बलवत् खण्डयति।

“स्वनिर्मितायाः सिद्धान्तकौमुद्याः असम्भवनीयामनन्यसाधारणीमल्पीयसैव कालेन संजातां तादृशीं प्रसिद्धिं विज्ञाय परां मुदमधिगच्छन्तः श्रीभट्टोजिदीक्षिताः स्वबुद्धिविलासवैभवं, परमतखण्डनपाटवं च विद्वत्सु समुपस्थापयितुं पुनरप्यभिलषन्तः स्वकृतेः सिद्धान्तकौमुद्या एव टीकाव्याजेन प्रौढमनोरमानाम्नीं व्याख्यां निरमासिषुर्यस्यां ‘यत्तु प्राचा’ ‘यत्तु तत्पौत्रेण’ ‘यत्तु प्रसादकृता’ इत्येवं नामग्राहं न केवलं रामचन्द्राचार्यविट्टलाचार्यादिप्राचीनविदुषां मतान्येव, अपि तु स्वगुरुणां श्रीशेषकृष्ण-भट्टानामपि वचांसि तथा खण्डितानि यथा तदानीं तनेषु विद्वत्सु महान् बौद्धो वाक्कलहः समुदायिष्ट। तदेवं प्रक्रियाकौमुदीप्रकाश-कृतां शेषकृष्णभट्टानां शिष्यप्रशिष्यैः तत्पुत्रपौत्रादिभिश्च स्वगुरुक्तिखण्डनममृष्यद्भिः श्रीदीक्षितस्य गुरुद्रोहपातकमुद्घोषयद्भिः सिद्धान्तकौमुदीप्रौढमनोरमयोर्नैकविधान्याक्षेपप्रतिक्षेपसंभृतान्तराणि खण्डनानि टीकाव्याजेन साक्षात् खण्डनग्रन्थतयैव वा समुल्लसितान्यभूवन्। तेषु पण्डितराजजगन्नाथकृतं मनोरमाकुचमर्दनं, शेषचक्रपाणिनिर्मितं प्रौढमनोरमाखण्डनं चातिशयेन प्रसिद्धिं भजेते।”-डा.सीतारामशास्त्री, बृहच्छब्देन्दुशेखरपीठिका, पृ. ७-८

न केवलं भट्टोजिदीक्षितं किन्तु तत्पक्षीयान् सर्वानपि द्वेष्टि स्म जगन्नाथः “एते गुरुद्रोहि-भट्टोजिदीक्षित-पक्षीया” इति भावनया। भट्टोजिदीक्षितो वेदान्ते अप्यदीक्षितस्य शिष्यः। (भट्टोजीदीक्षितः स्वरचिते तत्त्वकौस्तुभाख्ये अद्वैतवेदान्तग्रन्थे अप्यदीक्षितम् “अप्यदीक्षितेन्द्रान् अशेषविद्यागुरुनहं वन्दे। यत्कृतिबोधाबोधौ विद्वद्विद्वद्विभाजकोपाधी” ॥ इति स्तौति।) तस्माद् रसगङ्गाधरे अप्यदीक्षित-मत-खण्डनावसरे तत्परामर्शनम् उद्धट्योग्यैः पदैर्वाक्यैश्च करोति।

अप्यदीक्षितस्य प्रसिद्धिस्तस्मिन् काले प्रायशोऽशेषविद्वद्ब्यापिनी बभूव। महती चासीदप्यदीक्षित-शिष्यकोटिः। सा च कथं नाम सहतां स्वाचार्यस्य धिक्कारोक्तीः? तस्मादेव अप्यदीक्षितमतसमर्थनायै तत्कोटिस्थैः कैश्चन ग्रन्था रचिताः (वैद्यनाथरचितायां कुवलयानन्दचन्द्रिकायां ‘कोऽपि, केनापि’ इत्यादि शब्दैः जगन्नाथनामा-नुल्लेखनपूर्वकं तन्मतं तत्र तत्रानूद्य दूष्यते। वस्तुतस्तु रसगङ्गाधरव्याख्या नागेशरचिता मर्मप्रकाशनाम्यप्येवंजातीयकैव, यत्र व्याख्यात्रा अनेकेषु स्थलेषु रसगङ्गाधरः खण्डयते !)

जगन्नाथपण्डितस्य जन्मस्थलं मुङ्गण्डग्रामम् एकवारं गतवानस्म्यहम्। तत्रेदमश्रौषं यत् कैश्चन अप्यदीक्षित-पक्षीयैर्जगन्नाथतेजोवधाय प्रयत्नपरैरसभ्या लवङ्गीकन्यासंबन्धविषयिका कथा कल्पिता। कथेयं काञ्च्यां वा कुम्भकोणे वा तज्जावूरुमण्डले वा श्रीरङ्गे वा प्रथमतः सृष्टा सती क्रमेण समग्रं भारतं व्याप्नोत्।

ग्रन्थऋणम्

१. गङ्गालहरी-जगन्नाथपण्डितविरचिता-सदाशिवप्रणीतया पीयूषलहर्याख्यया व्याख्यया समेता। सं-लेले इत्युपाख्यो वेङ्कटेशशास्त्री। मुद्रकः-मणिलाल् इच्छाराम् देसायी-‘गुजराती’न्यूस्पेपर, न्यूस्मुद्रणालयः, मुम्बयी १९२७

२. रसगङ्गाधरः-जगन्नाथविरचितः-नागोजिभट्टरचितया मर्मप्रकाशाख्यया व्याख्यया समेतः, भट्टश्रीमथुरानाथ-शास्त्रिप्रणीतसरलाटिप्पण्युपेतश्च। षष्ठं संस्करणम् सं-भट्टश्रीमथुरानाथशास्त्री। निर्णयसागरप्रेस १९३९

३. बृहच्छब्देन्दुशेखरः नागोजिभट्टप्रणीतः-सं. डा. सीतारामशास्त्री। सरस्वतीभवनग्रन्थ माला। वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यानिलयः, १९६०

४. पण्डितराजजगन्नाथमहाकविः-खण्डविल्लि सूर्यनारायणशास्त्री। भारतीयविद्यानिकेतनम्, मुङ्गण्ड, अम्बाजि-पेटामार्गे, राजमन्दीतः किञ्चिदग्रे आन्ध्रप्रदेशः ५३३२२४. १९८३

S.Jagannatha
Mysore
5-November-2012

Readers are requested to send their comments to :

jgrantha@gmail.com